

В. И. ДОВЖЕНОК

ПРО ДРЕВНЬОРУСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

1

Історію древньої Русі в часи від утворення Київської держави до татаро-монгольської павали звичайно поділяють на два окремі періоди: Київську Русь і період феодальної роздробленості. При цьому під останнім розуміють такий період, коли Київська Русь внаслідок розвитку феодальних відносин розпалась на ряд самостійних феодальних князівств і перестала існувати як держава, Київ втратив значення столиці Русі, а київський князь — роль глави держави. Такого уявлення про період феодальної роздробленості в Русі дотримується багато істориків, які вважають це очевидною істиною, що не потребує доказів. А між тим в дійсності це не відповідає історичним фактам.

Зауважимо, що традиція виділяти окремий період феодальної роздробленості, протиставляючи його періоду Київської Русі, походить з існуючих раніше поглядів на Київську Русь до середини XI ст. як на дофеодальну державу. «Поки нема феодальної роздробленості, — писав С. В. Юшков, — дана держава не є феодальною, а лише дофеодальною. Так, Київська феодальна держава визнається феодальною лише після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.), тобто коли вона була поділена між його синами»¹.

Таким чином, з погляду тих істориків, які вважали Київську Русь до середини XI ст. дофеодальною державою, виділення окремого періоду феодальної роздробленості було закономірним і диктувалося поглядами соціально-економічної періодизації; ці історики вважали, що дофеодальному періоду в історії древньої Русі відповідала централізована Київська держава, а з встановленням панування феодальних відносин почалась феодальна роздробленість. Після дискусії з питань періодизації історії СРСР, яка була проведена 1950 р. журналом «Вопросы истории», стало ясно, що поділ історії древньої Русі на дофеодальний і феодальний періоди не відповідає дійсному історичному процесу. Тепер можна вважати доведеним, що панування феодальних відносин на Русі встановилось одночасно з утворенням древньоруської Київської держави; уявлення про Київську Русь до середини XI ст. як про дофеодальну державу було визнано помилковим².

¹ «Вопросы истории», 1950, № 1, стор. 74.

² В. Довженок и М. Брайчевский, О времени сложения феодализма в древней Руси, «Вопросы истории», 1950, № 8; В. Пашуто, Л. Черепнин, О периодизации истории России эпохи феодализма, «Вопросы истории», 1951, № 2; Об итогах дискуссии «О периодизации истории СССР периода феодализма», «Вопросы истории», 1951, № 3; Л. В. Черепнин, К вопросу о периодизации истории СССР периода феодализма, Изв. Акад. наук СССР, 1952, т. IX, № 2; В. И. Довженок, Про дофеодальный период в истории Руси, «Археология», т. VI, К., 1952; Б. Д. Греков, Генезис феодализма. Приложение к книге «Киевская Русь», 1953; К. Н. Тарновский, Предпосылка возникновения феодализма у восточных славян, «Вопросы истории», 1954, № 4.

Отже, є потреба переглянути і питання про феодальну роздробленість. Чи дійсно це був особливий період, що характеризувався відсутністю державної спільності країни? Ми усвідомлюємо складність цього питання і не намагаємося розв'язати його у цій статті. Ми ставимо перед собою завдання лише показати, що погляди про період феодальної роздробленості як такий, що характеризувався відсутністю державної спільності на Русі, суперечать багатьом історичним фактам і викликають серйозні заперечення.

В історії древньої Русі не відомі такі явища, які б поділяли історичний процес від початку Київської держави до татаро-монгольської навали на два окремі періоди — Київську Русь і період феодальної роздробленості. Наявність феодальних князівств, які намагалися стати незалежними від центральної влади Київського князя, і міжусобна феодальна боротьба, чим звичайно характеризують особливий період феодальної роздробленості, є характерними для всієї історії древньої Русі домонгольського часу. Недарма серед істориків, що перебільшують значення феодальної роздробленості, так і немає одностайної думки про те, з якого ж часу слід починати цей період і які історичні події свідчать про його початок.

Феодальні князівства є структурними одиницями, складовими частинами середньовічної феодальної держави і з'явилися одночасно з виникненням феодальної держави. Історичні джерела свідчать про існування феодальних князівств вже на самому початку Київської держави. Загальновизнано, що такими князівствами були ті соціально-політичні утворення, які згадуються в «Повісті времяшньих лѣт» і які дістали у істориків назву «літописних племен».

Намагання феодальних князівств вийти з-під влади Києва не є характерною рисою лише окремого періоду феодальної роздробленості. Ці намагання виявляються вже на початку їх існування. Виразником тенденцій до відокремлення була феодальна верхівка князівств, що намагалась зберегти свою незалежність і не бажала поділяти владу над місцевим населенням з київським князем. Місцева феодальна верхівка древньоруських племен вже в X ст. всіляко чинила опір київським князям в їх політиці об'єднання племен, а коли потрапляла під владу Києва, то намагалась позбутися її. Про те, що такі намагання були дуже сильними, свідчать багаторазові воєнні походи київських князів проти племен, що повторювалися кожним князем від Олега до Володимира. Одне і те ж племінне князівство київські князі приводили до покори по кілька разів. Так, проти дерсвлян ходив Олег (883 р.) і двічі Ігор (914 і 945 рр.), з родичами воював Олег (885 р.) і Володимир (984 р.), в'ятичів покоряв Святослав (966 р.) і Володимир (981—982 рр.). Те саме можна сказати і про деякі інші племінні князівства.

Прагнення великих феодалів до незалежності від Києва обумовлювалося самим характером феодального ладу і феодальної структури держав в епоху середньовіччя. Кожне князівство в древній Русі являло собою самодовіюче, замкнене в соціальному і економічному відношенні утворення. Князь всередині князівства користувався необмеженими правами власності і засобами влади. Землі, які йому належали, він міг жалувати іншим, дрібнішим, феодалам, заповідати своїм нащадкам та ін. Князь мав свої укріплені замки, де знаходилася його дружина і апарат вотчинної влади. Крупний князь володів всіма засобами для придушення опору своїх підданих, а також для захисту своїх володінь від нападів інших подібних йому великих феодалів. Він сам з своєю дружиною і з дружинами своїх васалів міг не лише захищати свої володіння, але і чинити напади на володіння інших феодалів.

Будучи незалежним всередині свого князівства як власник території і господар підданих, місцевий князь намагався бути незалежним

і у відносинах з київським князем, тим більш, що така залежність накладала на нього певні обов'язки, які проявлялися у військовій службі і сплаті данини на користь київського князя. Цим пояснюються і ті явища сепаратизму і децентралізації, які є характерними для древньої Русі домонгольських часів, як і для інших держав часів середньовіччя.

Київські князі, крім воєнних санкцій проти непокірних місцевих князів, застосовували і інші заходи, спрямовані на об'єднання окремих князівств навколо Києва і зміцнення своєї влади на місцях. Важливішим з таких заходів була заміна місцевих князів своїми синами або особами з найближчого оточення.

Але боротьба окремих земель за незалежність від Києва не припинилась і тоді, коли на чолі цих земель були поставлені сини київського князя. Особливо гостро ця боротьба проявлялася в періоди, коли замість батька на чолі держави ставав один з рівноправних представників князівського роду.

Після смерті київського князя його сини вели звичайно гостру боротьбу за Київ, а коли одному з них вдавалося досягти своєї мети, інші продовжували боротьбу з ним за незалежність від Києва. Політичної єдності країни київські князі досягали шляхом суворих заходів, що виявлялися часто в фізичному знищенні супротивників. Досить нагадати лише з цього приводу події, що відбулися після смерті Святослава або Володимира.

Також самим характером феодального ладу і політичної структури феодальної держави обумовлювалась і міжусобна феодальна боротьба в Київській Русі, що була характерною рисою політичного життя в кожній країні в часи середньовіччя. Феодалізм, як відомо, характеризується рутинним станом техніки¹. В умовах дуже повільного технічного розвитку виробництва збільшення додаткового продукту могло здійснюватися лише в мінімальній мірі за рахунок удосконалення виробництва і збільшення продуктивності праці. Феодал збільшував свої багатства, привласнюючи у виробника необхідний продукт або змушуючи його збільшувати фізичне напруження і робочий час. Але такий шлях збагачування феодального класу був обмеженим: не можна було відняти у виробника весь продукт, який він виробив, це можна було також без кінця збільшувати фізичне напруження виробника або його робочий час. Тому кожний феодал намагався збільшувати кількість експлуатованого населення. К. Маркс писав з цього приводу: «Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»². Відомо, що і пізніше феодали обчислювали свої багатства і визначали своє майно саме числом кріпосних душ.

Збільшення кількості підданих визначало разом з тим і розширення підвладної феодалу території, на якій ці піддані проживали. На початковому етапі розвитку феодалізму це розширення окремі феодали здійснювали шляхом загарбання общинних земель. Надалі, коли територія країни була поділена між феодалами на окремі феодальні володіння, вони здійснювали його шляхом воєнного захоплення тих земель, які вже належали певним феодалам. І чим менше лишалось в Київській державі вільних общинних земель, тим сильніше розвивалась міжусобна феодальна боротьба.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. III, стор. 157.

² К. Маркс, Капітал, т. II, 1952, стор. 717

В XII ст. посилюється процес економічного розвитку Русі, який виявився у підвищенні технічного рівня хлібоголубства і смесла, у поширенні торгівлі. У зв'язку з економічним піднесенням Русі в цілому і окремих її частин зростала економічна могутність місцевих князів і бояр, а разом з цим і їх політична незалежність. Місцеві князі міцніше влаштовуються у своїх удільних князівствах, а бояри — у своїх маєтках. Внаслідок цього зростала кількість феодальних князівств, які були спадковими володіннями окремих князівських династій, і посилювалось прагнення цих князівств позбутися залежності від Києва. В самих удільних князівствах збільшилась кількість великих феодальних маєтків, власники яких намагалися стати фактично незалежними від удільних князів.

Але ці процеси не привели і не могли привести до розчленування Київської Русі на незалежні князівства і до ліквідації єдиної древньоруської держави. В XII — першій половині XIII ст. зберігалась єдність країни, що виявлялась в усіх галузях суспільного життя.

В цей період не лише збереглися, але і зміцніли економічні зв'язки між різними частинами країни. Товарне виробництво, яке безумовно існувало в Київській Русі і в XII ст., досягло значних розмірів, воно обумовило розвиток обміну не лише між виробниками різних галузей виробництва, а й між окремими районами країни. Звертає на себе увагу той факт, що в XII ст. стає найбільш помітною господарська спеціалізація окремих районів, що робить обмін між ними життєво важливою необхідністю. Так, наприклад, Новгородська земля, яка виробляла багато товарів для вивозу, разом з тим сама потребувала товарів, що вироблялись в інших районах, зокрема хліба. Новгородський літопис розповідає про довіз в Новгород хліба з південних районів Русі; затримка хлібного підвозу з цих районів викликала підвищення ціи на продукти харчування в Новгороді і голод¹.

Про економічні зв'язки між різними районами древньої Русі досить переконливо свідчать археологічні знахідки. На кожному городищі і селищі, на яких проводилися археологічні розкопки, виявлено багато речей, що були привезені з інших місць, часто значно віддалених від даного пункту. У значній кількості і на великій території були поширені предмети, що походили з ремісничих центрів Подніпров'я. В усі райони Київської Русі завозились з Середнього Придніпров'я скляні браслети, шиферні прясла, трубчасті замки, бронзові натільні хрести, снколпціони, скляні буси, різні прикраси з дорогоцісних металів та ін.²

Показовим є поширення скляних браслетів, що виготовлялись в Києві, і овруцьких шиферних пряслиць. Ці речі обов'язково зустрічаються на кожному древньоруському городищі і селищі незалежно від того, як далеко вони розташовані від Києва або Овруча. Визначаючи ареал поширення скляних браслетів, Б. А. Рибакон писав: «Перелічити місця знахідок скляних браслетів — це означає дати повний список руських домонгольських городищ. Від Дорогочина до Мурому і від Ладоги до Білої Вежі і Тмуторокані в усіх шарах X—XIII ст. зустрічається багато блакитних, зелених, жовтих, фіолетових, чорних, топазових уламків скляних браслетів. Район збуту цілком відповідав виробничому розмаху київської майстерні»³.

Так само дуже великим був арсал поширення шиферних овруцьких пряслиць, який збігається з етнографічними границями руських поселень домонгольського часу⁴.

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, 1950, стор. 25.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 452—471.

³ Там же, стор. 460.

⁴ Там же, стор. 468.

Дуже важливим показником економічних зв'язків між окремими районами Русі домонгольського часу є той факт, що тоді вже існувала загальноруська грошова система, яка безумовно могла скластися лише в результаті тісних і сталих торгових відносин між різними районами країни і не могла б існувати, якби таких відносин не було.

Внаслідок розвитку економічних зв'язків в древній Русі зміцнювалась єдність матеріальної культури на всій її величезній території. Якщо в IX—X ст. в матеріальній культурі Русі ще залишались деякі локальні особливості, що були певними пережитками культурних особливостей, характерних для окремих східнослов'янських племін, то пізніше вони зникають цілком і весь склад матеріальної культури стає єдиним для всієї Русі. Велика кількість різних речей, які обслуговували господарство, і побут древньоруського народу, стають цілком подібними за технікою виготовлення, формами, деталями обробки і прикрасами, незалежно від того, де вони були знайдені. Немає потреби доводити це твердження, воно є цілком очевидним для кожного, хто обізнаний з матеріальною культурою древньої Русі.

На протязі XII—першої половини XIII ст. зростала спільність духовної культури древньоруського народу. Цей період характеризується поширенням писемності і розвитком літератури і мистецтва. Літературні і мистецькі твори, які народжувались в різних віддалених один від одного культурних центрах, зрозуміло, відрізнялися деякими стилістичними особливостями, що обумовлювались просякненням місцевих народних традицій у творчість письменників і художників. Але цей факт ніяк не можна вважати за ознаку культурної відокремленості деяких районів Русі. Твори літератури і мистецтва, що виникали в окремих культурних центрах, поширювались на великій території, впливали на широкі маси і ставали загальноруськими творами. Невідомо жодного твору, який був би за своїм ідейним змістом спрямований на відособлення тієї або іншої частини Русі. У кожному великому місті — центрі удільного князівства — були свої літописці, які прославляли місцевих князів, але разом з тим ці літописці, за висловленням відомого дослідника древньоруських літописів С. Д. Лихачова, «намагались розширити склад своїх повідомлень до загальноруського обсягу»¹ і прагнули висвітлити загальноруські події і пов'язати місцеве життя з життям всієї Русі.

Великим фактором, який сприяв зміцненню єдності культури древньоруського народу, була спільна древньоруська мова, яка, незважаючи на існування діалектів, була однаково зрозуміла на всій території Русі.

Дослідники древньоруського мистецтва відзначають широко розвинену практику обміну досвідом між майстрами-художниками різних міст і князівств древньої Русі. Тому, незважаючи на деякі стилістичні особливості в мистецтві, що були характерні для окремих земель і князівств і які обумовлювались впливом місцевих народних традицій, складався і змінювався загальноруський стиль в мистецтві. Це простежується на всіх видах древньоруського мистецтва.

Наслідком поширення зв'язків і зміцнення культурної єдності в древній Русі було посилення консолідації древньоруської народності. Саме в цей період з'являються літературні твори, в яких особливо яскраво виявилася ідея єдності і патріотизму древньоруського народу. Відомо, що твори, написані у XII—XIII ст., такі, як «Повѣсти времянныхъ лѣтъ», «Слово о полку Ігоревім» та інші, відбили високий рівень розвитку національної самосвідомості древньоруського народу.

¹ С. Д. Лихачев, Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947, стор. 184.

Древня Русь XII—XIII ст. до монголо-татарської навали не втрачала і державної єдності. Існували дуже важливі соціально-політичні фактори, які об'єднували феодальні князівства в політичному відношенні в одне ціле. Такими факторами були: необхідність об'єднання сил у боротьбі із зовнішніми ворогами, свідомість державної єдності древньоруського народу, розуміння народом Києва як столиці держави, а київського князя як голови держави, наявність спільного для всієї Русі законодавства, що було зібрано в «Руській правді».

На Русі в XII — першій половині XIII ст. не було такої роздробленості, яка уявляється іноді як хаос відносно незалежних одне від одного і непов'язаних між собою феодальних князівств. Київську Русь не можна вважати тимчасовим і неміцним військово-адміністративним об'єднанням, подібним до імперії Карла Великого. На відміну від останньої, Русь була не конгломератом різних племен і народностей, а сталою державою, міцність якої визначалась етнічною і культурною спільністю населення.

З другого боку, феодальні удільні князівства, з яких складалась древньоруська держава, за своєю соціальною природою не були такими утвореннями, які здатні були замінити собою державу. Вони були нестійкими. Князівства виникали і зникали іноді цілком випадково, наприклад внаслідок того чи іншого результату міжусобної боротьби князів або їх династичних відносин, певних політичних заходів київського князя та ін.

Кожне велике удільне князівство являло собою «цілу політичну систему з своєю власною ієрархією землевласників (князів, бояр), які знаходились в складних взаємовідносинах»¹. Таке князівство складалося з ряду більш дрібних князівств і волостей, на чолі яких знаходилися свої окремі князі і бояри. Князь, що знаходився на чолі всього князівства, був старшим, сюзереном для інших князів, що мали свої волості на території князівства, а ці останні князі у свою чергу були сюзеренами для більш дрібних феодальних власників — бояр і мужів, володіння яких були розташовані на території цих волостей. Князі і бояри в межах удільного князівства провадили міжусобну боротьбу за розширення своїх володінь і за незалежність від старшого удільного князя, як великі її великі удільні князі в межах всієї древньоруської держави.

В результаті міжусобної боротьби удільне князівство могло розпастися на два або кілька дрібніших князівств, могло також з кількох князівств утворитися одне більше, нарешті окремі частини князівства могли бути відлучені від нього і приєднані до іншого князівства. Такі явища характеризують політичне життя кожного древньоруського князівства домонгольського часу. Як приклад можна навести Чернігівське князівство. Воно виникає після смерті Володимира Святославича в результаті боротьби між його синами Ярославом і Мстиславом. При Мстиславі воно охоплювало майже половину території Русі — всі землі, що знаходились з лівого боку Дніпра, і Тмуторокань. Після смерті Мстислава Володимировича ці землі стали підлягати безпосередньо Києву, і Чернігівське князівство перестало існувати. Воно знову виникло в середині XI ст. згідно з заповітом Ярослава синам, як уділ Святослава Ярославича, але вже в інших границях: Переяславщина, яка при Мстиславі Володимировичі входила до Чернігівського князівства, тепер відокремилась і стала самостійним князівством; через деякий час від Чернігівського князівства відокремились Муром-Рязанська і Тмутороканська землі, де також створилися окремі князівства. В 1077 р. після смерті Святослава Ярославича Чернігівщина й Переяславщина знову об'єдналися в одне князівство під владою

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1949, стор. 502.

Всеволода Ярославича, а потім його сина Володимира Мономаха. Таким Чернігівське князівство існувало до 1094 р., коли внаслідок міжусобної боротьби у Мономаха залишилась лише Переяславщина, а Чернігівщина перейшла у володіння нащадків Святослава Ярославича. Після цього Чернігівщина була поділена між нащадками Святослава на два окремі князівства — власне Чернігівське й Новгород-Сіверське. При цьому новгород-сіверські князі на протязі XII ст. виступають то як васали чернігівського князя, то як самостійні і рівноправні з ним. В середині XII ст. з Новгород-Сіверського князівства відокремились землі на Посеймі з центром у Курську, які, залежно від різних обставин, або являли собою самостійне князівство, або як окрема волость входили до складу одного з суміжних князівств — Новгород-Сіверського, Чернігівського і Переяславського.

Як бачимо, Чернігівське князівство, так само як і інші князівства, не було сталим і монолітним.

Якщо визнати великі удільні князівства державними утвореннями, що замінили собою єдину Київську державу, то треба визнати такими ж державами і дрібніші князівства: волості, які входили до складу великих удільних князівств, бо ті та інші були однаковими за своїм соціальним і політичним характером. Як великі удільні князівства, так і дрібніші володіння, що входили до їх складу, являли собою феодальні володіння, які знаходилися у васальній залежності від вищого сеньйора: перші були формально підлеглі київському князю, другі — великим удільним князям. Слід додати, що дрібні князівства і волості, які входили до складу удільних князівств, підлягали владі удільних князів ніяк не більше, ніж удільні князівства — владі київського князя. Ця влада в тому і іншому випадку була номінальною.

Але таке визнання логічно мусить привести до висновку, що на Русі в період феодальної роздробленості кожне більш або менш значне феодальне володіння було державним утворенням і що Київська держава розчленувалась внаслідок феодальної роздробленості на таку кількість держав, скільки було в цей час значних феодальних володінь. Немає потреби доводити помилковість такого уявлення.

3

На протязі всього періоду історії древньої Русі до татаро-монгольської павали існувала одна древньоруська Київська держава, до складу якої входили всі руські землі, з усіма великими і дрібними феодальними князівствами і володіннями, що існували на цих землях. Київська Русь цього періоду являла собою взірць типової середньовічної феодальної держави, заснованої на васальних відносинах великих і дрібних сеньйорій — князівств. Політичний устрій цієї держави в основних своїх рисах був подібним до політичного устрою інших сучасних їй європейських держав. Головою держави був київський князь. Нижче його стояли великі удільні князі, які були його васалами, формально знаходилися в залежності від нього, але фактично були повноправними володарями своєї території і господарями своїх підданих. Цим удільним князям були підлеглі дрібніші князі і бояри, що володіли значними земельними площами на території князівств, які також фактично були цілком самостійними господарями у своїх володіннях. Паренті цим дрібнішим князям і великим боярам були підпорядковані ще більш дрібні феодали — власники окремих маєтків.

Центром древньоруської держави на протязі всього домонгольського часу був Київ, найбільше місто в древній Русі. Не можна погодитися з думкою тих істориків, які вважають, що в XII ст. Київ перетворюється на другорядне місто, яке за своїм економічним, політичним і культурним значенням поступалось іншим містам — центрам

удільних князівств. В дійсності в усіх відношеннях Київ виділявся серед усіх інших великих древньоруських міст.

До самої татаро-монгольської навали Київ був найбільшим на Русі ремісничим і торговим центром. За своїми розмірами він набагато перевершував будь-яке інше древньоруське місто. Археологічні дослідження в Києві дозволяють стверджувати, що величезна його площа була густо заселена переважно ремісничим і торговим населенням. В Києві зосереджувались всі або майже всі відомі в той час ремісничі спеціальності. Вироби київських ремісників поширювались по всій древній Русі.

Значення Києва XII — першої половини XIII ст. як культурного центра проявилось, наприклад, в пам'ятках архітектури. В Києві нам відомо на підставі літописних повідомлень і археологічних розкопів 39 кам'яних будівель — храмів і палаців. З них 23 будівлі належать до XII — початку XIII ст., тобто більше половини пам'яток архітектури в Києві збудовано саме в той час, коли він нібито втрачав значення культурного центра. Таке саме значення для визначення культурної ролі Києва в древній Русі цього періоду мають знахідки скарбів золотих і срібних речей. У Києві знайдено 53 скарби, що складають майже третину всіх древньоруських скарбів і в багато разів перевищують кількість скарбів, знайдених в будь-якому іншому окремому місті древньої Русі. Майже всі ці скарби були заховані під час татарської навали і, таким чином, речі, які в них містяться, були в користуванні киян в той час, коли Київ нібито не відрізнявся від інших великих древньоруських міст. Правда, можуть зауважити, що київські скарби ховались у виняткових обставинах, в часи небезпеки, і свідчать про події, які пережив Київ, а не про його багатство. Таке зауваження не можна вважати слушним, бо татарську навалу пережив не лише Київ, заховували скарби і в інших містах, але така їх кількість була знайдена лише в Києві. Отже, скарби свідчать, що в Києві зосереджувалася до самої татарської навали найбільша кількість мистецьких і матеріальних цінностей.

До самої татарської навали Київ для древньоруського народу був головним руським містом, з яким у народу зв'язувалось уявлення про єдність Русі. Цікаво відзначити, що якщо в інших містах, що були центрами удільних князівств, закріпились окремі князівські династії, які розглядали їх як свої вотчинні володіння, то Київ до самої татарської навали завжди був загальноруським політичним центром. Тому не склалося окремого Київського князівства і Київ не став удільним містом у володінні окремої князівської династії. Самі руські князі, коли захоплювали Київ під час міжусобної боротьби, розглядали його не як своє приватне володіння, а як загальноруський політичний центр, і кожний з них зберігав за собою свій уділ, де він князував рідше і куди вертався, коли був змушений залишити Київ.

В Києві знаходився голова древньоруської церкви — митрополит; тут призначали єпископів для всіх руських земель і князівств. Враховуючи значення релігії і церковної організації в ідеологічному і політичному житті древньої Русі, треба сказати, що цей факт сприяв зміцненню в народі уявлень про єдність Русі і про Київ як політичний центр Русі.

Шоземні політичні діячі і мандрівники також вважали Київ політичним центром всієї древньої Русі. Наприклад, італійський мандрівник Плано Карпіні, що відвідав Київ незадовго після татарської навали, відзначає, що «це місто було дуже великим і багатолюдним» і називає його «столицею Русії»¹. В цьому Плано Карпіні безумовно висловив

¹ Плано Карпіні, К истории монголов, СПб., 1911, стор. 25, 45.

традиційний і сталий погляд іноземних політичних діячів на значення Києва в політичному житті Русі.

Київ, як ніяке інше місто, приваблював до себе руських князів. І цей факт свідчить про те, що володіння цим містом було пов'язане з певними перевагами політичного і економічного характеру. Причини, чому руські князі були так зацікавлені в київському князівстві, дуже добре відомі як сучасникам, так і пізнішим руським літописцям. Автор Никонівського літопису, який намагався пояснити ці причини, писав: «и кто убо не возлюбит Киевское княжение, понеже вся честь и слава, и величество, и глава всем руским землям Киев, и от всех дальних многих царств стидахуся всякие челоуецы и купцы и всяких благ от всех стран бывше в нем»¹. Той, хто ставав київським князем, здобував тим самим високе політичне становище і авторитет, визначався з ряду інших князів, ставав головою держави. Інакше нічим іншим не можна пояснити уперту боротьбу за Київ, пов'язану з втратами, небезпечною, жертвами, яку провадили сильніші руські князі на протязі всього свого життя.

Під час цієї боротьби в 1169 р. Київ був зруйнований військами Андрія Боголюбського. Ця подія в історичній науці іноді розглядається як якийсь винятковий факт, що не має собі подібних в історичній дійсності. М. Грушевський намагався в ньому вбачати навмисну політичну акцію Боголюбського, спрямовану на пониження Києва як столиці Русі, щоб натомість звеличити Володимир-на-Клязьмі, який він хотів зробити новою столицею. Але такий погляд на ці події не відповідає історичній дійсності. Феодалні війни дуже часто супроводжувалися жорстоким руйнуванням міст і сіл, про що маємо численні літописні відомості. Таким чином, поведінка військ Боголюбського в Києві не була чимсь винятковим.

Захопивши Київ, Боголюбський не перейшов сюди князювати сам, як це робили інші князі, коли їм щастило здобувати столицю, а посадив тут свого молодшого брата Гліба Юрійовича. Сам же він залишився у своєму замку Боголюбіві біля Володимира.

Цю подію деякі історики розглядають як момент, коли Київ остаточно втрачає своє значення столиці Русі і Київська держава закінчує своє існування. «Небажання Андрія залишитися в Києві, — писав С. В. Юшков, — означає, що Київська держава перестала існувати. Почався період феодалної роздробленості, коли не було навіть і номінального політичного центра»². Але при цьому автор тут же суперечить собі, коли через кілька сторінок намагається з'ясувати політичну структуру Русі в період феодалної роздробленості. Він уявляв собі цю структуру як «комплекс окремих держав, пов'язаних відносинами сюзеренітету — васалітету»³. Отже, мається на увазі наявність комплексу князівств, іншими словами, наявність держави, що об'єднує всі князівства, бо не можна уявити собі ієрархічних зв'язків сюзеренітету — васалітету без певної державної спільності. При цьому ієрархічні зв'язки сюзеренітету — васалітету визначають не лише наявність зв'язків рівних між собою окремих князівств, але і наявність політичного центра, що очолює весь ієрархічний комплекс, верховного сюзерена. Таким центром був Київ, а верховним сюзереном київський князь.

Той факт, що Боголюбський після взяття Києва вирішив залишитися у Боголюбіві, пояснюється, певно, його особливо міцними зв'язками із своєю резиденцією в Боголюбіві і з Володимиро-Суздальським князівством, де були більш сталі політичні відносини, ніж на Подніпров'ї; Боголюбський не бажав піддавати себе всіляким випадковостям, пов'я-

¹ Никоновская летопись, ПСРЛ, т. IX, СПб., 1862, стор. 202.

² С. В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 143.

³ Там же, стор. 239.

заним з наслідками князівської боротьби за Київ. Ще за життя свого батька цей князь, який знаходився тоді у Вишгороді, куди посадив князювати його батько, також покинув Подніпров'я і повернувся у Суздальську землю. Літописець пояснює мотиви цього вчинку Андрія Юрійовича тим, що йому не подобалась безперервна князівська боротьба за Київ, і його приваблювала Суздальська земля, «яко тамо, рече, покойнее есть»¹. Цими мотивами керувався, очевидно, Андрій Юрійович і пізніше, коли він сам оволодів Києвом.

Знаходячись в Боголюбві, Андрій Юрійович посадив за себе правити у Києві свого брата Гліба Юрійовича, і це було підставою, на якій він вважався головою держави. По справедливому зауваженню А. Преснякова, визнання Боголюбського старшим князем на Русі ґрунтувалося на тому, що він володів Києвом і Київською землею². І сам Боголюбський вважав Київ головним руським містом, політичним центром всієї Русі. Про це свідчить його намір збудувати в Києві на Ярославському дворі храм, який мав стати пам'яткою, рівною Золотим воротам. За свідченням київського літописця, Боголюбський говорив з приводу цих намірів: «хочу создати церковь таку же, яко же ворота си злата, да будет память всему отечеству моему»³. Події, що розгорнулися незадовго після захоплення Боголюбським Києва, перешкодили виконати цей намір.

Отже, Боголюбський вважався старшим князем на Русі, поки він володів Києвом через свого брата. Як тільки Гліб Юрійович помер (1173 р.), Боголюбський втратив Київський стіл і разом з тим втратив становище голови дрсвньоруської держави.

Київські князі, які часто мінялися, були різними як державні діячі. Але вони проводили одну політичну лінію, що полягала в їх намаганні зміцнити владу, підкорити собі окремих удільних князів і покласти край міжусобній боротьбі. В цьому виявлялася прогресивна роль центральної влади київського князя і в цьому київський князь знаходив підтримку серед широких верств дрсвньоруського населення. В дрсвньоруських літописах, що відбивали політичні прагнення народу, завжди прославлялись ті князі, які зміцнювали або намагалися зміцнювати політичну єдність країни.

Найважливішою загальнодержавною функцією київського князя була організація оборони руських земель від кочовиків. Треба сказати, що і самі київські князі у своїй більшості вважали оборону руських земель своїм обов'язком. Показовими щодо цього є мотиви, з якими виступив в боротьбі за Київ в 1177 р. чернігівський князь Святослав Всеволодович. В цьому році князь Роман Ростиславич, який тоді князував у Києві, організував похід на половців, що закінчився поразкою руських військ. Від участі в цьому поході ухилився брат київського князя Давид Ростиславич, і це, мабуть, позначилося на результатах походу. Така поведінка Давида викликала незадоволення з боку інших князів, які стали обвинувачувати як Давида, що ухилився від походу, так і Романа, що не примусив його взяти участь в поході. Святослав Всеволодович обвинуватив Романа в тому, що він порушив свої обов'язки по організації оборони руських земель; він з'явився до Романа і заявив йому: «ряд наш так есть: оже ся князь извинить, то в волость, а муж в голову, а Давид виноват, он же того не створи»⁴, тобто не виконав своїх обов'язків. На тій підставі, що Роман не використав своїх прав по організації оборони Русі від половців, Святослав Всеволодович зажадав від нього звільнення Київського князівського столу, що і було виконано.

¹ Никоновская летопись, ПСРЛ, т. IX, СПб., 1862, стор. 204.

² А. Пресняков, Княжое право в древней Руси, СПб., 1908, стор. 112.

³ Ипатьевская летопись, СПб., 1871, стор. 402—403.

⁴ Там же, стор. 409.

Цей епізод є цікавим в тому розумінні, що він показує, як дивились самі князі на права і обов'язки київського князя. Його обов'язком була організація оборони Русі, він користувався правом залучати для воєнних походів інших князів і відбирати волості у тих князів, які ухилялися від цих походів, так само як кожний удільний князь мав право карати свого мужа — дружишика, який зрадив.

Зрозуміло, що не кожному київському князю вдавалося однаково обороняти країну від ворогів, що залежало від багатьох конкретних політичних та інших обставин. Так, напередодні татарської навали, коли Київ внаслідок посилення міжусобної боротьби князів особливо часто переходив з рук в руки і становище київського князя було несталим, зменшувалась його політична і військова роль в державі. І коли під час першої появи татар в Причорномор'ї київський князь намагався організувати спільні дії руських князів у боротьбі з татарами, то через п'ятнадцять років таких намагань вже не було. Занепад влади київського князя напередодні татарської навали призвів до того, що на Русі не стало сили, що могла б організувати оборону країни, і Київська держава розпалась під ударами татаро-монголів.

Татаро-монгольська навала не лише знищила більшу частину матеріальних і культурних цінностей древньоруського народу і значну частину самого населення, вона порушила і обірвала політичні, економічні і культурні зв'язки, які об'єднували руські землі в одну державу. Саме татаро-монгольська навала, а не розвиток феодальних відносин і феодальна роздробленість була причиною розпаду Київської держави.

В. И. ДОВЖЕНОК

О ДРЕВНЕРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ПЕРИОД ФЕОДАЛЬНОЙ РАЗДРОБЛЕННОСТИ

Резюме

Историю древней Руси от образования Киевского государства до татаро-монгольского нашествия принято делить на два периода — Киевскую Русь и период феодальной раздробленности, когда будто бы Русь расчленилась на отдельные княжества и перестала существовать как государство, Киев потерял значение столицы Руси, а киевский князь утратил роль главы государства.

Такая точка зрения не соответствует исторической действительности. В течение всего периода истории древней Руси до татаро-монгольского нашествия существовало древнерусское Киевское государство, состоящее из ряда феодальных княжеств. Феодальные княжества не были такими образованиями, которые могли бы заменить собой единое государство. Они не были устойчивы ни в политическом, ни в территориальном отношении и возникали и исчезали часто в результате случайных явлений. Столицей древнерусского государства являлся Киев, который до самого татарского нашествия был крупнейшим ремесленно-торговым, культурным и политическим центром. Главой древнерусского государства был киевский князь, который имел не только номинальное значение, но и сохранял за собой некоторые реальные важные государственные функции, касающиеся всей Руси в целом.

Таким образом, Киевская Русь в период феодальной раздробленности представляла собой образец типичного средневекового феодального государства, основанного на вассальных отношениях крупных и мелких сеньйорий — княжеств. Политическая структура Руси этого периода была подобна структуре любого другого средневекового государства.